
על יחס היהודים לקוראן / Jewish Knowledge of the Qur'ān

Author(s): חוה לצרוס-יפה and Hava Lazarus-Yafe

Source: *Sefunot: Studies and Sources on the History of the Jewish Communities in the East* / ספונות: מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח, תשנ"א / New Series / סדרה חדשה / כרך ה (כ), Proceedings of the Second Conference of the Society for Judaeo-Arabic Studies / דברי הוועידה השנייה של החברה לחקר התרבות (תשנ"א), pp. 37-47

Published by: יד יצחק בן-צבי / Yad Izhak Ben Zvi

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23414897>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Sefunot: Studies and Sources on the History of the Jewish Communities in the East* / ספונות: מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח

חווה לצרוס-יפה

על יחס היהודים לקוראן*

במרבית הנוסחאות של תנאי עמר המחייבים את היהודים והנוצרים נזכר איסור לימוד הקוראן. בני החסות מתחייבים שלא ללמוד את הקוראן ולא ללמדו לבניהם. איסור זה קשור באיסורים אחרים, כגון בחיבורים של: אבו יוסף (מת 798), אלשאפעי (מת 820) או אלמאורדי (מת 1058). אלטברי חותמות בערבית.¹ האיסורים הללו בדרך כלל אינם נזכרים בספרות ההלכה המוסלמית המוקדמת, כגון חיבורים של: אבו יוסף (מת 798), אלשאפעי (מת 820) או אלמאורדי (מת 1058). אלטברי (מת 923) כבר מזכיר בהסטוריוגרפיה שלו שהחליף העבאסי אלמח'ל אסר בשנת 850 על בני החסות, ובייחוד על הנוצרים, לשלוח את ילדיהם ל'חדרים' מוסלמים ('כתאטיב') או להעמיד עליהם מורה מוסלמי.² בגרסאות המאוחרות יותר של תנאי עמר האיסורים הללו כבר מופיעים לעתים קרובות ובמפורט, אך הם לא זכו לתשומת לב רבה מצד החוקרים,³ אולי משום שהיה ברור לגמרי שאיסורים כאלה, כגון האיסור על לימוד הלשון הערבית, לא קיימו מעולם. עם זאת, לימוד הקוראן והעתקתו אכן היו מסוכנים לבני החסות כפי שמלמד סיפורו של הבנקאי המצרי היהודי אַבּוּ מִנְג'א שלמה בן שעה, שביקש נפשו למות במאסר, ועל כן העתיק את הקוראן בכתב ידו.⁴

* תודתי נתונה לעמיתים רבים שסייעו בהכנת עבודה זאת ובמיוחד לד"ר מירון ויינשטיין (ושינגטון) ופרופ' מלאכי בית אריה (ירושלים) וכן לד"ר יוסף פנטון (ליון), ד"ר ג'פרי ח'אן (קיימברידג'), ד"ר סטפן שריינר (מזרח ברלין), ד"ר ויקטור לבדף (לנינגראד), ד"ר ניסן שיינין (ירושלים) וד"ר יונתן שונרי (ירושלים), לצוותות הספרנים של בית הספרים הלאומי בירושלים והסמינר התיאולוגי היהודי בניו יורק ולרבים אחרים.

1 עיין, למשל: אלטרטושי (מת 1126), סראג' אלמלוק, קהיר 1935, עמ' 252–253. לתרגום ראה: B. Lewis (ed. and trans.), *Islam: from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, vol. II: Religion and Society, New York 1974, p. 218.

2 ראה: תאריח' אלרסל ואלמלוק, ed. de Goeje, סדרה III, עמ' 1389.

3 טריטון, למשל, לא הזכיר נושא זה כלל בספרו, ראה: A.S. Tritton, *The Caliphs and their Non-Muslim Subjects*, London 1930. ואילו פתאל עמר עליו בקצרה, במקום אחד בלבד, ראה: A. Fattal, *Le Statut legal des non Musulmans en pays d'Islam*, Beyrouth 1958, p. 111.

4 ראה — S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, Berkeley 1974, p. 356 (בהערה 6 שם, עמ' 605, מראה המקום אצל אבן דקמאק צ"ל כרך ב) תודתי לפרופ' מ"ע פרידמן על מראה מקום זה. ראה גם: J. Mann, *The Jews in Egypt and Palestine under the Fatimid Caliphs*, New-York 1970², p. 215.

עם זאת, אין כל ספק שהיהודים (והנוצרים), שהכירו את הספרות הדתית המוסלמית היטב, הכירו גם את הקוראן, והספרות היהודית-הערבית מעידה על כך בבירור. בחלקה עדות זאת היא לשונית בלבד. פירושו של דבר שהיהודים קלטו את הלשון הערבית מן הספרות הערבית ומפי שכניהם הערבים – על שימושי הלשון הנפוצים בה מן הקוראן והחדית'. אולי אף השתמשו בביטויים מסוימים כאלה – הן בספרותם העיונית והן בפולקלור ובקמעות יהודיים – מבלי לדעת מה מקורם. דוגמה שכיחה לתופעה לשונית זאת אפשר לראות בצירוף 'אלאמר באלמערוף' ואלנְהִי עֵן אלמְנַפֵּר (= לצוות על הטוב ולגנות את הרע). הביטוי מצוי בקוראן (ראה: סורה ג, פס' 104, 110, 114; סורה ז, פס' 157; סורה ט, פס' 67, 71, 112), אך הוא הפך שגור מאוד בשפה הערבית בכלל – הן בפי המוסלמים והן אצל בני החסות.⁵ בחיי אבן פקודה, לדוגמה, מרכה להשתמש במשפט זה בספרו 'חובות הלבבות', ואף מאשש אותו בפסוקים מן המקרא, כגון 'הוכח תוכיח את עמיתך' (וי' יט, יז) או באמרות חז"ל.⁶ לסוגיה זו שייך גם עצם הכינוי 'קראן' לתנ"ך, המופיע בספרות היהודית-הערבית הקדומה, והכינוי הנדיר 'סורת אלתוחיד' לפרשה הראשונה של קריאת שמע.⁷

אולם בחיי ושאיר הסופרים היהודים בערבית הכירו את הקוראן או חלקים ממנו גם באופן ישיר,

- 5 כמובן, תמיד קיימת גם האפשרות שהמדובר בביטויים פרה-אסלאמיים (יהודיים, נוצריים ואחרים) שנכנסו גם לקוראן. תודתי, לפרופ' מיכאל שורץ על הערה זו. בהקשר זה מענין לציין שסופרים מוסלמים טענו כי פסוק כזה מצוי כבר בתורה 'האמיתית' שאבדה (ראה ספרי: Chap. I: *Intertwined Worlds etc.*). ייתכן שיש בהנחה זאת גם גרעין היסטורי, והצו הקוראני מושפע מאמרות חז"ל (כגון: בבלי, שבת נד ע"ב; ערכין טז ע"ב).
- 6 הפסוק מספר ויקרא מופיע בהקשר זה כבר אצל חז"ל, ראה: ערכין, שם. ראה גם: חובות הלבבות, מהד' א"ש יהודה, לידן 1912, מבוא עמ' 82 הערה 2, ועיין בטקסט, עמ' 330 (והשווה: חובות הלבבות, מהד' י' קאפח, ירושלים תשל"ג, עמ' שנו). יהודה עומד במבוא בהרחבה על המקבילות והמקורות בספרות המוסלמית לחובות הלבבות, אך איננו עוסק בקוראן במיוחד, אם כי הוא מציין לפעמים בהערותיו מקבילות מן הקוראן, ראה, למשל, בטקסט במהדורתו, עמ' 82 – סורה פט, פס' 13 (מהד' קאפח, עמ' פד). 'אלאמר באלמערוף' וכו' מופיע במקומות רבים נוספים בספר, ראה, למשל, מהד' יהודה עמ' 172, 196, 219, 248–272 (מהד' קאפח, עמ' קפכ, רט, רסו-רסז, שמב, רצג) ועוד. אולם בחיי הכיר את הקוראן וציטט אותו גם ישירות, כגון כשקבע שהלומדים ללא הכנה כמותם כ'חמור נושא ספרים', כינוי קוראני המכוון נגד בני ישראל (סורה סב, פס' 5). יהודה אינו מעיד על המקור הקוראני במקום (בטקסט במהדורתו, עמ' 144; מהד' קאפח, עמ' קמח), אך עיין: G. Vajda, *La Theologie ascetique de Bahya Ibn Paquda*, Paris 1948, p. 42. ייתכן שגם ביטוי זה מקורו בספרות פרה-אסלאמית כגון: ספר אסף הרופא, עיין: א' בן יהודה, מילון הלשון העברית ג, ירושלים ותל אביב תש"ח, ערך 'חמור', עמ' 1617. פסוק קוראני אחר, כללי יותר, החוזר ומופיע ב'חובות הלבבות' הוא 'ליס כמתלה ש' (סורה מב, פס' 11). ראה, למשל, בטקסט במהד' יהודה, עמ' 181, 72, כלי ציון מקור (מהד' קאפח עמ' עו, קצב) ועוד. כמו כן יש בספר ביטויים קוראניים רבים אחרים, לפעמים תוך כדי ציטוט 'אחד מבצלי הפרישות' או 'אחד הידועים'. מתוך עיון במהדורתו של קאפח או בתרגומים אין, כמובן, כל אפשרות לעמוד על ייחוד לשוני זה.
- 7 ראה, למשל, במבוא לסידור רב סעדיה גאון, מהד' י' דודזון, ש' אסף ו' וואל, ירושלים תשכ"ג,² קטע ג, ד*, שו' 20. ועיין במאמרי 'לאופיה של התרבות היהודית ערבית', הרצאות בכנסי העיון בהיסטוריה, טו, מקומם של תולדות עם ישראל במסגרת תולדות העמים, ירושלים תשל"ג, עמ' 276. ראה גם דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב ג'אמע אלאלפאט': אלגארון, מהד' סקוס, פילדלפיה 1936, לפי האינדקס. תודתי לפרופ' אהרון דותן על מראה מקום זה. הביטוי 'סורת אלתוחיד' מופיע בגניזה, בקטע המיוחס לרב יוסף ראש הסדר (T.S. Misc. 28.7). תודתי לליפא גינת על מראה מקום זה.

ופסוקי קוראן מופיעים כלשונם בספרות היהודית-הערבית.⁸ מחברים אחדים ציטטו את הקוראן מילולית ובמפורש כמו, למשל, הקראי אלקרקסאני, יהודה אבן קריש, משה אבן עזרא, נתנאל אלפיומי,⁹ ובצורה פחות ישירה גם הרמב"ם.¹⁰ ידיעה רחבה במיוחד בקוראן ובגרסאותיו ובתיאולוגיה המוסלמית הפגין הפילוסוף היהודי הרציונליסט מבגראד, סעד בן מנצור אבן כמונה (מת 1285).¹¹ אחרים הסוו את מקור הציטוט שלהם, למשל, בתרגומים מערבית לעברית כמו אברהם בר חסדאי בתרגום 'מיזאן אלעמל' ('מאזני צדק') לאגזאלי (מת 1111). הוא מביא את כל סורת אלפאתחה מן הקוראן, כמעט כלשונה, מפי 'חכם אחד שהיה מכניס בתפילותיו ואומר...' וזאת בשעה שבמקור הערבי מובא כנראה רק פסוק אחד מן הסורה — אולי כי הכל ידעו סורה זאת בעל-פה.¹² דוגמה מעניינת להשפעה קוראנית מצויה בתרגום רס"ג לתורה; בכמ' יט, ב מתרגם

- 8 על כך העיר כבר שטיינשניידר במקומות אחרים. ראה: M. Steinschneider, *Polemische und Apologetische Literatur in arabischer Sprache*, Leipzig 1877, pp. 313 ff. ראה גם: J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, Jerusalem 1981, pp. 36–37.
- 9 Ya'qūb al-Qirqisānī, *Kitāb Al-Anwār wal-Marāqib*, edited by L. Nemoy, New-York 1939–1943, III, pp. 93–100 (= I. Friedlaender, 'Qirqisānī's Polemik gegen den Islam', *ZA* 26 [1912], pp. 292–301; ר' בקר, ה'רסאלה" של יהודה אבן קריש', חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשל"ז, עמ' 34; משה אבן עזרא, ספר העיונים והדיונים, מהד' א' הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 92, 112, 117; נתנאל פיומי, בסתאן אלעקול: גן השכלים, מהד' י' קאפח, ירושלים תשי"ד, עמ' לב, ובמיוחד עמ' קטז–קז, קבא והשווה: *The Bustān Al-'Uqūl*, ed. D. Levine, New York 1908, pp. 18, 66–67; אבן עקנין הברגלוני, בפירושו לשיר השירים, אומר במפורש שרס"ג רוב האי גאון ציטטו קוראן וחרית', ראה: יוסף בן יהודה בן יעקב אבן עקנין, התגלות הסודות והופעת המאורות, מהד' א' הלקין, ירושלים תשכ"ד, עמ' 493–494.
- 10 ראה: איגרת תימן, מהד' א' הלקין, ניו-יורק תשי"ב, עמ' 38, והערה 52 שם. יש הטוענים שקשה להניח שגם במקור הערבי כונה הקוראן 'קלון', ראה: שטיינשניידר (לעיל, הערה 8), עמ' 316. עיין גם: ש' בארון, היסטוריה חברתית ודתית של עם ישראל, ב, חלק ו, רמת-גן תשל"ג, עמ' 259–260, הערה 17. אולם, סופרים קראים נהגו כך. ראה: H. Ben Shammai, *The Attitude of some early Karaites towards Islam*, in: I. Twersky (ed.), *Studies Medieval Jewish History and Literature*, II, Cambridge, Mass. 1984, p. 16; M. Perlmann, 'Samau'al Al-Maghribī, *Ifhām Al-Yahūd (Silencing the Jews)*' *PAJR* 32 (1964), text, p. 67 note B66 (trans. p. 62 and 99). על ציטוט אפשרי נוסף של הקוראן בפי הרמב"ם ראה כעת: ז' הרי, 'אבן רשד והרמב"ם על חובת ההתבוננות הפילוסופית', *חברין נח (תשמ"ט)*, עמ' 75–83, ובמיוחד עמ' 80–81.
- 11 ראה: *Sa'd b. Mansūr ibn Kammūna's Examination of the Inquiries into the Three Faiths* (ed. M. Perlmann), Los Angeles 1967, pp. 20, 67, 69, 71–74, 86–87; ובתרגום האנגלי של פרלמן (Perlmann), Los Angeles 1967, pp. 20, 67, 69, 71–74, 86–87 (transl.). — *Ibn Kammūna's Examination of the Three Faiths*, Los Angeles 1967, pp. 103, 106–110, 126–127 ועוד.
- 12 אברהם בר חסדאי, מאזני צדק, מהד' גאלדענטנאל, לייפסיג 1830, עמ' 96. מתרגם אנונימי של ספר אחר של אל-גזואלי, משכאת אל-אנואר (Ms. Vat. Ebr. No. 209), מצטט פסוקי קוראן רבים בתרגום (לעתים בדיוק רב ולעתים בהשמטות, אי הבנות או שינויים קלים) ומביא אותם כדברי האל ('מאמרו ית', 'אמר יתב') ולפחות פעם גם כדבר נבואה ש"רד' לשליח האל ע"ה' בתשובה לשאלה של 'קצת הערבים' (עמ' 78 — ביחס לסורה 112 המובאת בתרגום מילולי כמעט מלא: 'הוא האל המיוחד אשר לא הוליד ולא נולד ולא נמצא לו שורש השוואה'). מתרגם זה גם מצטט אמרות חרית' מפי הנביא ('אמר ע"ה', 'אמר שליח השם ע"ה' ואפילו 'אמר נביאנו') ומזכיר את עבר אל-רחמן בן עוף, עבדאללה בן מסעוד ואוביי בן כעב בהקשר זה, אך משמיט משום מה את עבדאללה בן עבאס (ראה עמ' 77–80). אולם אותו מתרגם עצמו, או אחד ממעתיקי כה"י, נמנע לפעמים מלהזכיר את שם הקוראן במפורש ועל-ידי כך הופך לעתים תרגומו לבלתי מובן כלל (עמ' 72 לדוגמה). אכן ספרות תרגומים זאת, שברובה עדיין לא ראתה אור, ראיה למחקר מעמיק בנפרד.

רס"ג את הצירוף 'פרה אדומה' בלשון 'בקה צפרא', הביטוי הקוראני לאותה פרה — הנזכרת כמעורב עם מושגים הלקוחים מפרשת 'עגלה ערופה' בסורה ב, פס' 69 — אף על פי שבמקומות רבים אחרים הוא מתרגם ביטויים מלשון 'אודם' במלים מן השורש הערבי 'חמר'.¹³ כפי שהראה משה גושן-גוטשטיין, רובן הגדול של ציטטות אלה, המובאות בספרות היהודית-הערבית באופן טבעי וכבדרך אגב, נעלמות מעיני הקורא בשעה שספרות זו מיתרגמת לעברית.¹⁴ וכשנזכר הקוראן בעברית הוא נזכר רק לגנאי ('הקלון'). אם מדובר בפירוש לפסוק קוראני, קשה עוד יותר לגלות את מקור הדברים.¹⁵

חלק נכבד מן הציטוט היהודי (והנוצרי) המפורש מן הקוראן, בניגוד לציטוט המוסווה והטבעי, שימש לפולמוס נגד האסלאם, וביחוד נגד רעיון עליונותו המוחלטת של הקוראן ('אעג'אז אל־קראן'), למשל, אצל אלקרקסאני בפרקו שנזכר לעיל. אולם גם אם יהודים השתמשו בפסוקי הקוראן, למרות האיסור ללומדו, כדי לנגח את המוסלמים ולהדוף את התקפותיהם על התורה, ספק רב אם אכן העזו לחבר ספרי פולמוס מפורשים נגד הקוראן בשפה הערבית, כפי שמייחסים, למשל, לר' שמואל הנגיד.¹⁶ יחד עם זאת, בספרות המוסלמית עצמה מופיעים יהודים (כמו גם נוצרים) היודעים להשתמש בפסוקי הקוראן כדי לדחות טענות מוסלמיות נגד התורה. מעשה כזה מספר, למשל, אבן קיים אלג'וזיה (מת 1350) באחד מספרי הפולמוס שלו נגד היהודים והנוצרים, שכותרתו 'הדרכת הנבוכים כיצד להשיב ליהודים ולנוצרים'. מוזר שהסיפור — או המעשה, אם אכן קרה — איננו מעורר כל תגובה נועמת מצד המחבר המחמיר, שכתב גם ספר גדול על תנאי עמר, ובו הזכיר במפורש את איסור לימוד הקוראן החל על היהודים ועל הנוצרים.¹⁷

בסיפור המעשה שמביא אבן קיים אלג'וזיה נסב הוויכוח על הפסוק 'נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך ונתתי דברי בפיו ודבר אליהם כל אשר אצננו' (דב' יח, יח), שאותו פירשו המוסלמים — כנראה בעקבות ספרות נוצרית ואף פרה-נוצרית — כרמז על נבואתו של מוחמד. היהודים, כמובן, דחו פירוש מוסלמי זה (כמו, למשל, הרמב"ם ב'איגרת תימן'), אך בהקשר זה אבן קיים

13 ראה: י' בלאו, 'בין ערבית-יהודית לקוראן', תרכ"ז מ (תשל"א), עמ' 513–514, אך בלאו אינו מזכיר את העובדה שבדרך-כלל מתרגם רס"ג 'אדום' — 'אחמר'. ראה, למשל, בתרגומו, בר' כה, כה; שם' כה, יז; וי' יג, יח, מב, מג, מט, יש' א, יח; סג, ב.

14 מ' גושן-גוטשטיין, 'מדרכי התרגום והמתרגמים בימי הביניים', ספר היוכל לא"ג וייל, ירושלים תשי"ג, עמ' 77 והערה 14 שם.

15 כך, למשל הניח ש' פינס שמקור שורה של אבן גבירול הוא בפירוש אבן סינא לסורה קיג, פס' 1–2. ראה מאמרו 'יקרא אל האין ונבקע', תרכ"ז נ (תשמ"א), עמ' 339–347. פרופ' י' ליבס, שהסב את תשומת לבי לעניין, חולק עליו. ראה מאמרו: 'המיתוס הקבלי שבפי אוריפאוס', בספר היוכל לשלמה פינס, בעריכת מ' אידל, ז' הרוי, א' שבייד, ירושלים תשמ"ח, עמ' 446 הערה 64.

16 ספר זה מעולם לא נמצא, אך יש בדינו 'תשובה' של אבן חזם הספרדי (מת 1064) כנגד 'אבן אלנגרילה היהודי', שהוצאה לאור על-ידי אחסאן עבאס, קהיר 1960 (תרגום תשובה זאת לעברית מאת חנה שמש עומד לראות אור בספר שבעריכת: סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות, מרכז שז"ר תשנ"ב). ראה גם: S. Stroumsa, 'From Muslim Heresy to Jewish-Muslim Polemics; Ibn Al-Rāwandī's Kitāb Al-Dāmigh', *JAOS* 107, 1987, pp. 772–767; D.S. Powers, 'Reading / Misreading One Another's Scriptures: Ibn Hazm's Refutation of Ibn Nagrella al-Yahūdī', W. Brinner & S.D. Ricks (eds.), *Studies in Islamic and Judaic Traditions*, Atlanta 1986, pp. 109–121.

17 כתאב אחכאם אהל אלד'מה, דמשק 1961, ב, עמ' 775.

מוסר גם פירושים יהודיים לפסוק, שחלקם בלתי ידועים לנו, כגון שהפסוק מכוון למשיח, לאהרן אחי משה, ליהושע בן נון, או לשמואל הנביא, ואף שיש לקרוא פסוק זה בסימן שאלה (ריטורית) בסופו.¹⁸ קשה לדעת אם אלה מסורות פרשניות יהודיות אותנטיות, שנוצרו כדי להפריך את טענות המוסלמים, אבדו לנו, ונשתמרו בבחינת שקיעין בספרות המוסלמית, או שמא פעל כאן דמיונם הפרשני של הסופרים המוסלמים. מכל מקום, עיקר הוויכוח המתמקד בפירוש המלה 'אחיהם' בפסוק (מלה שבה דנו גם הקראים בהקשר שונה), כשהמוסלמים טוענים שאי אפשר שהכוונה לנביא נוסף מבני ישראל עצמם, אלא למישהו קרוב להם, כגון מבני ישמעאל. בהקשר זה מצטט היהודי, על פי סיפורו של אבן קיים, שלושה פסוקים (חזורים) בקוראן: 'ולמדן [שלח אללה] את אחיהם שעיב [כנביא]'; 'ולעאד [שלח את] אחיהם הוד'; 'ולת'מור [שלח את] אחיהם צאלח' (סורה ז, פס' 65, 73, 85 וסורה יא, פס' 50, 61, 84), וזאת כדי להוכיח שימוש בלשון 'אח' במובן 'אחד מבני אותו השבט'. המוסלמי ענה ששימוש כזה אפשרי אמנם, אך רק בלשון יחיד כבקוראן ולא בלשון רבים כבתורה, שכן אין לומר 'בני ישראל הם אחי בני ישראל' או 'בני תמים הם אחי בני תמים' וכיוצא באלה ולכן הפסוק בתורה רומז לבני ישמעאל דוקא. לאחר מכן עובר הוויכוח לתחום אחר, מעניין לא פחות, והוא אם מחמד נשלח כנביא גם לבני ישראל, כנאמר בפסוק בספר דברים ובהתאם לדעת המוסלמים, או רק אל הערבים ואל אלה שלא היה בידם ספר קדוש.¹⁹ אולם עניין זה חורג ממסגרת דיונו כאן. נסיף רק שגם הנוצרים ציטטו את הקוראן, ובמידה רבה יותר מן היהודים, ואף ניסו לפרש את פסוקי הקוראן המוסבים על ישו, מריה והשילוש ברוח נוצרית.²⁰

18 הדאית אלחיארא פי אלרד עלי אליהוד ואלנצארא, מהד' סוף אלדין אלכאחב, ביירות 1980, עמ' 125–126. שם, בעמוד 78 ואילך, אבן קיים אלג'וזיה הזכיר גם את הפירוש הנוצרי, הרואה בפסוק רמז לבואו של ישו. הפירוש הרואה בפסוק הזה רמז לשמואל הנביא הובא כבר על-ידי המומר היהודי לאסלאם סמואל אלמגריבי (מת 1175) שדחה אותו. ראה: פרלמן (לעיל הערה 10), טקסט עמ' 29–30, תרגום, עמ' 45–46; עיין גם באוטוביוגרפיה שלו, שם, טקסט, עמ' 107–108, תרגום, עמ' 81–82. ואולי יש לקשור את הדברים למדרש תהלים א, ג (תורת לוד לזר על מראה מקום זה). אבן קיים דחה כמה מהפירושים הללו בדרך הגיונית, כגון שאהרן כבר מת לפני משה או שלא היה כל צורך לעורר את בני ישראל לשמוע בקולו של שמואל, שלא בא לחדש דבר בדת משה. טענה אחרונה זו כמו חלקים אחרים בספרו העתיק אבן קיים אלג'וזיה מסמואל אלמגריבי. אבן ט'פר אלמכי אלצקלי (מת 1169) כבר דחה לפניו את האפשרות שהפסוק מכוון ליהושע בן נון, ראה: ח'יר אלבשר בח'יר אלבשר, קהיר 1863, עמ' 13. (אברהם אבן עזרא מזכיר את יהושע בפירושו לפסוק זה.) עיין גם בספרי הנוכר לעיל, הערה 5, פרק ד, סוף סעיף 4.

19 בדברי היהודי כאן (עמ' 126) ניכר הבדיון הספרותי. הוא פונה ואומר ליהודי אחר שקשה 'להיחלץ מטענות הערבי' ו'יש להמנע מלהזכירו [כנראה את מחמד] לגנאי'. כמו כן, היהודי מניח, כמו המוסלמים, שהעיסויה (תומכי אבו עיסא) הם 'זרם' מקובל, כביכול, ביהדות.

20 ראה, למשל, בכתביהם של עבד אלמסיח אלכנדי, אבו קררה ופאול ראהב: *The Apology of El-Kindi*, London: 1911, pp. 27, 65–66, 181; L. Cheikho, *Vingt Traités Theologiques*, Beyrouth 1920, pp. 15–18 (Paul Rāhib); S.H. Griffith, 'Theodore Abū Qurrah's Arabic Tract on the Christian Practice of Venerating Images', *JAOS* 105 (1985), pp. 66–67; Idem, 'The Monks of Palestine and the Growth of Christian D. Sahas, *John of Damascus on*: Literature in Palestine' *The Muslim World*, 78, 1988, p. 21 G. Monnot, 'Les citations: ראה למשל: *Islam*, Leiden 1972, pp. 89–93 coraniques dans le "Dialogus" de Pierre Alfonse', *Islam et Chrétiens du Midi* (Cahier des Fanjoux, 18), Toulouse 1983, pp. 261–277; A. Cortabarría, 'La connaissance des textes arabes chez Reymond Martin', N. Daniel, *Islam and the*, *ibid*, pp. 285–291 West, London 1975, pp. 174–175

למרות כל הנאמר עד כה, מספר תרגומי הקוראן לעברית או תעתיקי לאותיות עבריות קטן ביותר, בניגוד בולט לתרגומים הרבים לעברית מן הספרות הפילוסופית, התיאולוגית והמיסטית של האסלאם. התרגומים של הקוראן לעברית, שלא נדון בהם כאן, כולם מאוחרים, בלתי מדויקים וכוללים גם ספרות פולמוס נגד מחמד ומסורות פולמוסיות על תולדות חייו.²¹ בדרך כלל לא נערכו ישירות מן הערבית אלא משפות ביניים, כגון: לטינית, איטלקית או הולנדית. שלושה קוראנים כאלה בעברית מצויים כיום באוקספורד, בלונדון ובספריית הקונגרס בוושינגטון.²² שני הראשונים, כנראה, זהים כפי שהעיר כבר ש"ד גויטיין, ומכילים תרגום הקוראן לעברית מנוסח איטלקי, שנערך בידי יעקב בן ישראל הלוי מסלונקי בשנת 1547 בויניציאה, והוא מבוסס, כנראה, על תרגום ללטינית קודם לו.²³ תרגום זה מחלק את הקוראן ל-124 פרקים (במקום 114 סורות כמקובל), כפי שעשו כבר ר' קטון (Ketton, מת 1143) ואחרים, שחילקו, למשל, בתרגום הלטיני את הסורה השנייה הארוכה לכמה פרקי משנה. בבעיות הכרוכות בתרגומים אלה ובייחוד בתרגום השלישי המצוי בוושינגטון, ונערך, כנראה, בקוצ'ין, בשנת 1757, על-פי נוסח הולנדי מצרפתית, עסק בהרחבה מ"מ ויינשטיין במאמר מאלף, שחשיבותו רבה לו גם לתולדות יהודי אירן במאה התשע-עשרה.²⁴ באמצע המאה התשע-עשרה תרגם ה' רקנדורף את הקוראן לעברית, וכימינו עשו זאת י"י ריבלין וא' בן שמש. לאחרונה פורסם על ידי תנועת האחמדיה תרגום חלקי של הקוראן ליידיש.²⁵

גם תעתיקי הקוראן לאותיות עבריות המצויים בידינו²⁶ רובם מאוחרים, פרט לכמה קטעי גניזה, שקשה לשער את תאריכם המדויק.²⁷ שטיינשניידר מזכיר כתבי-יד של שלושה קוראנים

- 21 מוזר שכבר המסאי המוסלמי אלג'אחט' (מת 869) מעיר שאילו תרגמו היהודים את הקוראן היו בוודאי משכשים אותו. זאת, כנראה, בהתאם למסורת ה'תחריף' (הזיוף) שבידם, לפי ההאשמה המוסלמית המקובלת. ראה: J. Finkel, *Three Essays of Al-Jāhiz*, Cairo 1926, p. 29
- 22 סימנס: LC (Library of Congress) Heb. Ms. 99; Br. Mus. (British Library) Ms. Or. 6636; Bodleian Ms. Michael 113 (Catalogue of Hebrew Mss. No. 2207)
- 23 ציין בטעות קיימברידג' במקום לונדון, בסקירתו על קוראנים מתורגמים בסוף הערך 'Qur'ān' ב-EP. (S.D. Goitein) 'Qur'ān'. *Encyclopaedia Judaica*, X, Jerusalem, 1971, p. 1199 (repr. from the German edition), עיין גם 83 (J. Hacker), 'Levi, Jacob ben Israel', *ibid*, XI, 1971, p. 83. ראה עוד: י' הקר 'הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות השש-עשרה והשבע-עשרה', תרכ"ז נג (תשמ"ד), עמ' 569–601.
- 24 M.M. Weinstein, 'A Hebrew Qur'ān Manuscript', *Studies in Bibliography and Booklore*, X, Cincinnati, 1971/1972, pp. 19–52
- 25 דער הייליקער קוראן, אן אפלייג פֿון פסוקים, אסלאמאבד 1988. תודתי לד"ר ע' קרני על שהסב תשומת לבי לתרגום זה. ראה גם הערך 'אחמדיה', באנציקלופדיה העברית, כרך ב, ירושלים תש"ך, עמ' 429–430.
- 26 נראה שקטעים אחדים, כגון כ"י בית המדרש לרבנים בני-יורק 499, אבדו. זאת לפי עדות הגב' לילי כהן מספריית בית המדרש וגם לפי ד"ר מירון ויינשטיין (לעיל, הערה 24). גם בדפוס מצויים קטעי קוראן (סורות ל ר"מח) באותיות עבריות לצרכי קוראים-חוקרים נוצריים: *Al-Corani*: Matthaie Frederici Beckii (Beckius), 1688. תודתי לפרופ' בנימין זאב קידר על שהפנה אותי לספר זה.
- 27 ראה, למשל, בקיימברידג', T-S. Ar. 51.62 (סורת אלפאחחה וראשית סורת אלבקה); Saltykov-Shchedrin, *Ebr. Arab II* 1731 (פסוקים מסורות ב, צו, קי, צג, פב, פא). על קטעים נוספים, בסדר מהופך, אך באותיות ערביות, או שתי הסורות האחרונות בקוראן ('אלמַעְרֵתָאן'), ששימשו בוודאי גם ליהודים — כמו למוסלמים — כקמעות ראה: A. Khan, 'The Arabic Fragments in the Cambridge Genizah Collection' in: *Manuscripts of the Middle East*, I, Leiden 1986, p. 58 and p. 60 notes 34–35

מתועתקים,²⁸ המצויים בידינו גם כיום: האחד, כ"י ותיקן 357b,²⁹ אינו שלם, אינו מדויק ואינו נוח לקריאה (הוא כולל גם תרגום חלקי ללטינית בין השורות). השני הוא קטע קוראן שתואר בשנת 1860 על ידי רודיגר³⁰ כתופעה יוצאת דופן. על כך העיר לו שטיינשניידר, שהתופעה של קוראן מתועתק אינה בבחינת חריג. קוראן זה מוצאו אולי מקרים, ועל כן ייתכן שהועתק בידי קראים. יריעת הערבית המשתקפת בתעתיק לקריה והכתב אינו רהוט, גם הניקוד חלקי מאוד. הקטע נשתמר באוסף DMG, הנמצא כיום בהאלה, בגרמניה המזרחית לשעבר, והוא מכיל את הפסוקים מסורה מב (אלשורא), פס' 13 עד סורה מג (אלזח'רף), פס' 45 — סך הכל שמונים וחמישה פסוקים.³¹ רק כתב-היד השלישי (אוקספורד-בודליאנה 529 Hunt) הוא תעתיק מלא של כל הקוראן, בכתב-יד יפה, קריא, מדויק מאוד ומנוקד חלקית, הן בניקוד עברי והן בניקוד ערבי ובסימני טעמים. את תשומת לבי לכתב-יד זה הפנה פרופ' מ' בית אריה, אז מנהל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שליד האוניברסיטה העברית בירושלים, ותודתי נתונה לו על כך. פרופ' בית אריה גם בדק את כתב-היד, והוא מניח שיש לקבוע את תאריך כתיבתו במאה הארבע-עשרה או החמש-עשרה, ובכל אופן לא יאוחר משנת 1600, באחת מארצות המזרח כגון עיראק או פרס; כפי שנראה בהמשך, יש רגליים לסברה שהמדובר בדרום עיראק. גם שטיינשניידר מעיר שהכתב יהודי ללא ספק, אך הוא מצא סימני שלושה צלבים בראשית כתב-היד (כנראה בעמ' 2 למטה). אם אכן צלבים הם, אולי נוספו ביד מאוחרת. לכתב-היד צורפו תוספות שונות; כגון: הערות שוליים מעניינות במיוחד (שלא הובנו כראוי על ידי המקטלג נויבאואר), תפילה מוסלמית בתעתיק עברי ושיר ערבי-שיעי באותיות ערביות.

לפני שנתאר כתב-יד זה במפורט נעיר שהעובדה שיהודים למדו, תעתקו ותרגמו את הקוראן לעברית, במיוחד בתקופות מאוחרות יחסית בתולדות היישוב היהודי בארצות האסלאם, מוכחת אולי גם מכך שבאיסתנכול במאה השש-עשרה, בעת נסיון לאכוף שוב את תנאי ברית עמר על בני החסות-ניתנה הוראה להחרים את טופסי הקוראן — והכוונה כנראה לטופסי המקור הערבי שבידי היהודים — ולאסור את בעליהם.³²

28 ראה: 113 p. (1860) M. Steinschneider, *Hebräische Bibliographie*, III, 17; הנ"ל (לעיל, הערה 8), עמ' 315.

29 *Bibliothèque Apostolique Vaticane, Cat. I: Codices Ebraicos et Samaritanos*, Rome 1756, p. 336 ('Liber E. Mainz, Koranverse in hebräischer Schrift', *Der Alcorani Mahometis pseudoprophetae*, Islam, XXI (1933), p. 229

30 E. Rödiger, 'Mitteilungen zur Handschriftenkunde; 2. Über ein Koranfragment in hebräischer Schrift', idem. 'Mitteilungen zur Handschriftenkunde' ZDMG 13 (1860), pp. 485–489. ראה גם: ZDMG 14 (1860), pp. 485–489 (1859), p. 341, no. 271

31 כתב-היד הועבר כנראה מאוסף פינסקר לאוסף DMG ומספרו שם היה בעבר B. 271a. כיום מספרו Bibl. der DMG, Ms. Arab. 5. ראה: E. Roth, *Verzeichniss der Orientalischen Handschriften in Deutschland*, Wiesbaden 1965, p. 110 (פירוט הפסוקים המתועתקים בכה"י אינו מדויק ברישום זה).

32 ראה: 38 p. M. A. Epstein, *Ottoman Jewish Communities*, Freiburg 1980, p. 38. תודתי לר"ר מירון ויינשטיין גם על מראה מקום זה.

תיאור כתב־היד

כתב־היד מכיל 200 עמודים כפולים, מסופרים באותיות עבריות. בעמוד החיצוני יש ארבעה ציורי פמוט או גביע ובצד שמאל — הנחיות להבנת הניקוד לצורכי קריאה:

נקודות של ישמעאלים

פתח — פתח'א — פתח'ת'יין אם יהיה קאל'א היא נקראת קאלאן
קמץ — נצבא צ'מת'ין אם יהיה קאל' היא נקראת קאלון

בעמוד הראשון (למעשה עמ' 2) נמצאת סורת אלפאתחה והתחלת סורת אלבקרה (כלי כל כותרת בניגוד למקובל לאחר מכן לגבי כל הסורות, המסומנות — כמו בקוראן בערבית — בכותרת שבה מצוין שם הסורה ומספר הפסוקים בה). בעמוד זה יש גם קישוטי פרחים שכדוגמתם אין עוד לאחר מכן, ובצד שמאל למטה ישנם סימנים, ששטיינשניידר ראה בהם, כאמור, צלבים. מעט קישוטים יש גם לאחר סיום הספר, בעמ' קכט, סביב דברי התפילה המוסלמית המובאים שם באותיות עבריות ובניקוד עברי־ערבי מעורב (שניתן כאן רק בחלקו):

צדק אללה אלעט'ים, וצדק רסולה אלכרים / ונחנ עלי דלך מן אלשאהדין אלשאכרין / אללהם אן כאן מנא פי תלאות אלקראן מן / תקציך או נקצאן מר [?] או תגייר חרף או / תכריל (?) אעראב — לאעף ענא ואגפר לנא / וארחמנא אנת מולאנא פאנצ'רנא עלי אלקום אלכאפרין / אללהם אג'על אלקראן לנא פ' אלדניא ראות / ופי אלקבר מ'נסא ופי אלקיאמת צאח'א / וואלי אלגנת רפיק'א ופי אלנאר סתרא וחג'אבא / אללהם אר'קנא בח'רמת אלקראנך [!] אלעאים כ'יר אלדניא ונעים אלאכ'רת ואצ'רף ענא בברכת אלכלאמך [!] אלכרים שר אלדניא ועד'אב אלאכ'רת, בפצלך וכרמך יא אכרם אלאכרמין
[נאמנו דברי אלוהים הנעלה ונאמנו דברי שליחו הנכבד ואנו עדים על כך ומודים; אלוהינו, אם בעת קריאת הקוראן שגינו או פגמנו או החלפנו אות או ניקוד סופי, אנא סלח לנו ומחל לנו ורחמנו, אתה אדוננו, והגבירנו על קהל הכופרים; אלוהינו, שים לנו את הקוראן בעולם הזה לרווחה, ובקבר לידיד, וביום הדין למלווה, ואל גן עדן לחבר, ובפני האש מגן וחיץ. אלוהינו, תן לנו בזכות קדושת הקוראן שלך את טוב העולם הזה ונעימות העולם הבא, והסר מאתנו בברכת דברך הנכבד [הקוראן] את הרע שבעולם הזה ואת העונש שבעולם הבא — אנא בחסדך ונדיבותך — הוי הנדיב שנדיבים!].

כתב־היד מסתיים בתוכן עניינים מפורט, הנראה מאוחר ממש, וכולל את שם הסורה והעמוד שבו היא מתחילה, וכן ציון של צד א או ב. הכתב קריא ורהוט, ואם כי יש קטעים שונים מבחינת רמת רהיטות הכתיבה, נראה שיד אחת כתבה את כל תעתיק הקוראן, כולל התפילה הנזכרת ותוכן העניינים, וכנראה גם את ההערות שבשוליים. התעתיק הוא מדויק מאוד וקלאסי, ואין בו, כנראה, שום שינויים בנוסח — לא שינויים לשוניים ובוודאי לא שינויים תוכניים מכוונים, מסוג התיקונים שוויינשטיין מציין שנוספו בתעתיק עברי (בערבית או פרסית) לתרגום הקוראן המצוי בווינגטון.³³

33 ראה, למשל, וינשטיין (לעיל, הערה 24), עמ' 41.

חלק מכתב־היד מנוקד ניקוד עברי מלא מאוד (כולל שווא תחת אמות קריאה) ומלווה בניקוד ערבי חלקי, הכולל גם המזה, שדה וסיומות תנוי. הניקוד לא תמיד מדויק, ונראה לפעמים שהניקוד העברי סותר את הניקוד הערבי באותה מלה. הקטעים המנוקדים כוללים את סורת אלפאתחה, הסורה השנייה (סורת אלבקה) עד פס' 249, כל סורה יט (סורת מרים), הפסוקים הראשונים של סורה כ וכמה פסוקים בודדים כגון סורה ט, פס' 30, סורה כא, פס' 33 וסורה כב פס' 25 ושתיים־עשרה הסורות הקטנות האחרונות. קשה למצוא את המשותף לכל החלקים המנוקדים, אך לפחות חלק מהם עוסקים בפולמוס אנטי־נוצרי ואנטי־יהודי.³⁴

נוסף על הניקוד יש סימנים אחרים, מעין טעמי מקרא וקוראן, חלקם סימנים בלתי מוקבלים, כלל, כגון: Q (בעיקר על ה"א סופית מעין תלישא גדולה אך בטעם מפסיק) או ∞ (מעין זרקא סגור). בשוליים יש גם חלוקה לחלקים ממוספרים ('גזא' וכן 'צצף גזא') וחלוקות ספורדיות אחרות (בעיקר חוזרת ספירת עשרה פסוקים 'עשר'). אולי נועדו חלוקות אלה לצורכי לימוד או לקריאת פרשיות מן הקוראן לתפילה, שכן בנוסף על החלוקה הזאת יש גם לעתים ציון 'פג'ר, כלומר שחירת, ולעתים רחוקות יותר ציון 'עשא', כלומר ערבית.³⁵

בשוליים יש לפעמים תוספת של כמה מלים שהמעתיק דילג עליהן — מדי פעם נוספו המלים גם באותיות ערביות — ויש שנוספה מלה בערבית, כאילו לצורך דיוק והבהרה של הנוסח המתועק.³⁶ כאמור לעיל, קרוב לסוף כתב־היד (עמ' קעב) ישנם שני בתי שיר שיעי בערבית, הכתובים באותיות ערביות; השיר מדבר על אהבת עלי המכונה (وصي المصطفى حقًا؛ إمام الناس والجنة وכו'). ייתכן ששיר זה מעיד על סביבתו השיעית של המתעתק, של מעיר ההערות בשוליים או של שומר כתב־היד. הערה נוספת בעברית (עמ' קיב) יכולה לתת לנו אחיזה גיאוגרפית משלימה. בשולי פס' 85 של סורה כא, המזכיר את דיר־אלכפל עם ישמעאל ואדרים בין (הנביאים) הצדיקים העומדים במבחן, מובאת הערה (כמובן, אין כל ודאות של ההערות, אפילו לא כל אלה שבעברית, הן מפרי עטו של אדם אחד דווקא, גם אין כל דרך לשער את תקופתו). וזו לשון ההערה: 'זה הפסוק ראיתי כתוב הוא בפתח של יחזקאל הנביא ע"ה' (ואחר כך באה תוספת, כנראה הקיצור הנהוג בעברית ל־ע"ה). אכן, אחד הנביאים שהאסלאם מזהה עם דיר־אלכפל המסתורי הוא יחזקאל, ואחד המקומות שבו מצביעים על קברו הוא באזור השיעי בדרום עיראק בין כרבאל לנג'ף. קבר זה היה קדוש הן ליהודים והן למוסלמים, שניסו למנוע מהיהודים גישה לשם.³⁷

34 במיוחד מעניין ניקוד הפסוק הבודד (סורה ט, פס' 30) — היוצא נגד הערצת עזיר ביהדות וישו בנצרות. ראה על כך במאמרי 'עזרא־עזיר: גלגולו של מוטיב פולמוסי קדם־אסלאמי דרך האסלאם אל ראשית ביקורת המקרא', תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 359–379.

35 השווה: ויינשטיין (לעיל, הערה 24), עמ' 24 וראה בכתב־היד הנדון כאן, למשל: עמ' ט, טו, יז, כב, כג, כז, כט, ל, לה, מג, מז, סט, צה ועוד.

36 ראה בכתב־היד עמ' ז, ט, יב, יד, יז, ל (שם באה המלה הערבית, والآنكم בערבית והערה 'עירות' בעברית), קה, קצה ועוד.

37 ראה הערך 'Dhū-l Kifl' ב־EP ודברי ד"ר אביבה שוסמן בהרצאה שנשאה ביד בן־צבי בשנת תשמ"ו, 'יחזקאל הנביא במסורת המוסלמית'. ראה גם: ד' סלימאן ששון, מסע בכל, מהד' מ' בניהו, ירושלים תשט"ו, עמ' קנח – קסו; ש"ד גויטיין, 'בדרך להשתטחות על קבר יחזקאל', מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתרבותם, א, אור יהודה 1981, עמ' 13–18. ראה עוד: J. L. Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islam*, Leiden 1986, p. 80.

מעניינות הן הערות השוליים הקצרות בעברית, הנוגעות לתוכן פסוקי הקוראן ומפורזות לאורך כל הספר (רק לעתים רחוקות יש הערה בערבית באותיות עבריות – ראה עמ' מא). נויבאואר, שתיאר את כתב-היד, הציג הערות אלה בצורה בלתי נכונה, כמציינות את מקורות החומר הקוראני בתורה ובמדרשים.³⁸ לא מעט מהערות אלה אכן מסכמות בקצרה בעברית את תוכן הנאמר בפסוקי הקוראן, לעתים בלשון פסוקי המקרא המקבילים, אך אין בהן, בדרך כלל, יותר מציון הנושא הנדון בקוראן עצמו. כך, למשל, נאמר בשולי עמ' ג (לסורה ב, פס' 30): 'בבריא את אדה"ר הש"י שאל ממלאכים ולא ידעו'; שם בהמשך (שם, לפס' 31): 'ויקרא אדם שמות לכל הבהמה' (לפי בר' ב, כ); בעמ' ה (לסורה ב, פס' 61) מובאת פרפרזה לא מדויקת של במ' יא, ה: 'ואת הקישואים ואת האבטיחים ואת השומים ואת החציר'; שם בהמשך (שם, לפס' 65–66): 'ענין השבת ופרה אדומה'; בעמ' יח (לסורה ג, פס' 130) נאמר: 'זה אומר כל מי שלוקח נשך לא ישעו אחריהם'; בעמ' לט (לסורה ה, פס' 6): 'ענין התפילה שלהם [!]' כיצד רוחצין'; שם בהמשך (שם, לפס' 12): 'על ענין י"ב מרגלים'; בעמ' מ (שם, לפס' 21): 'ענין ארץ-ישראל'; בעמ' נה (לסורה ז, פס' 54): 'על ענין השמים והארץ שברא ה"ה מששת ימים'; בעמ' נח (שם, לפס' 133): 'עשרה מכות שהביא ה"ה על המצרים'; בעמ' נט (שם, לפס' 142): 'ארבעים יום וארבעים לילה שעלה מ"שה'³⁹ למרום' ו'ענין העגל שעשו ישראל ואח"כ נתכפר עוונם'; בעמ' עז (לסורה יא, פס' 40 ואילך): 'ענין נח שעשה ספינה והביא ה"ה מבול'; בעמ' עח (שם, לפס' 71): 'ותצחק שרה ותאמר אחרי בלותי היתה לי עדנה ואדני זקן'; בעמ' עט (שם, לפס' 84): 'וישמע יתרו כהן מדין'; בעמ' פ (לכותרת סורה יב): 'ענין פ' וישב ענין יוסף'; בעמ' פב (לסורה יב, פס' 41): 'וישכחור', 'ענין פ' מקץ ענין פרעה ויוסף בחלום פרעה'; בעמ' פח (סוף סורה יב): 'ענין פ' מקץ נשלמה'; בעמ' צה (לסורה טז, פס' 115): 'בה אומר אסרתי עליכם את המתה [!]' את הדם ובשר חזיר' וכיוצא באלה. ההערות הללו נפסקות בהמשך התעתיק. משימושי הלשון שבהן ('הב'ה', 'פרשת תפילה שלהם' וכו') נראה שנכתבו בידי יהודי, או יהודי לשעבר, וזאת בניגוד לתפילה המוסלמית שבסוף כתב-היד.

אולם ההערות המעניינות מכל הן ההערות הפולמוסיות שנויבאואר כלל לא הזכירן בתיאור כתב-היד, ושנכתבו, כנראה, בידי אותו מעיר הערות. הערות אלה מעלות שאלות קשות בדבר ייעודו של כתב-היד המתועתק. נראה שעיקר הפולמוס של מעיר ההערות בעברית כוון נגד הנצרות, והוא הסתייע בפסוקי הקוראן האנטי נוצריים. כך, למשל, הוא מעיר בעמ' ח כנראה לסורה ב, פס' 120, שסירס במכוון או מתוך אי הבנה את משמעותו (הפסוק מדבר על היהודים והנוצרים שלא רצו ללכת בעקבות הבשורה הדתית החדשה): 'בה אומר ישראל טוב הוא אבל הערל אינו טוב ואם אתה רוצה להתגייר דין ישראל טוב מדין של ערלים'; בעמ' כא (לסורה ג, פס' 50) 'מצדקא למא בין ידי מן אלתוראת': 'בה אומר התורה אמת ואני מעיד עליכם מה שאמרה התורה'; בעמ' לו (לסורה ד, פס' 136): 'בה אומר התורה שירדה מקודם בה אמת הוא [?]' מי שכופר בה לא יש לו אחריית והוא כופר'; בעמ' לח (לסורה ד, פס' 171): 'בה אומר ישו בן מרים, שליח ה"ה והיה דברו [?] באה

38 A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Mss. in the Bodleian Library*, I, Oxford 1986, p. 432, No. 1221
נויבאואר חשב שבשוליים יש תרגום לעברית של כמה קטעים ומראי מקום למקבילות במקרא ובאגדה. אגב,

הוא מציין רק את הניקוד שבראשית כתב-היד.

39 צורת כתיבה זאת של השם משה חוזרת גם בעמ' קל.

למרים תאמינו בו אבל אל תאמרו שלושה על ענין אב בן ורוח'. גם בעמ' מג (לסורה ה, פס' 69), מוסיף המעיר: 'כאן אומר הישראלים והערלים יש להם חלק לעולם הבא'; ומיד לאחר מכן (שם, לפס' 72–73): 'בא לכזב [?] תשובת הנוצרים שמשתפין ג' בן רוח ואב'; בהמשך (שם, לפס' 82) הוא אומר: 'ענין הערלים שונאים לישראל מי שיש לו קשישין ורהבאן ואסאקפ יש"ו'. במקרה אחרון זה ניכר עיוות משמעותו של הפסוק, והוא בוודאי מכוון ומדעת, שכן פשט הפסוק קובע שהיהודים הר' שונאים ביותר את המאמינים-המוסלמים, ואילו הנוצרים הם ידידיהם 'כיוון שיש להם כמרים ונזירים [קשישין ורהבאן] ואינם מתגאים'.

לפעמים מופיעה בשוליים גם הערה (אולי מידי מעיר אחר) בנוסח אנטי אסלאמי, כגון בעמ' קמב (לסורה לג, פס' 40): 'הפסול [הכינוי היהודי הנפוץ למחמד]⁴⁰ לא היה לו בן'. הערות ותוספות אלו דורשות עוד עיון רב לפני שאפשר יהיה לקבוע מי העיר אותן ולמה שימשו. ההנחה הפשוטה ביותר היא שהפולמוס הקוראני נגד הנצרות שימש גם את היהדות, אולם, אם כן, העתקת התפילה המוסלמית בסוף התעתיק מוזרה. גם הגישה היהודית-הנוצרית להסכים עם הקוראן שישו בן מרים הוא 'שליח הב"ה' [!] ודברו באה למרים תאמינו בו' – ובלבד שלא יתקבל רעיון השילוש הנוצרי – נראית אז מוזרה מצד מעיר ההערות. מצד אחר, ההנחה, שלפנינו קוראן של יהודים שהתאסלמו ושמו על יחס חיובי למורשתם היהודית⁴¹ מעוררת קשיים גדולים אחרים (כגון השימוש בכינוי 'פסול'). מכל מקום, כדאי לזכור שהיו מקרים של יהודים שהתאסלמו וניהלו פולמוס נגד הנצרות,⁴² וכן שלעתים קרובות התפלמס סופר אחד, יהודי או קראי (כמו אלקרסאני או מחברים יהודים מאוחרים יותר בעברית כרשב"א ורשב"ץ) הן עם הנצרות והן עם האסלאם.⁴³ אך כדי להכריע בין אפשרויות אלה ואחרות יש צורך במחקר יסודי יותר של קוראן מתועתק זה והערות השוליים שבו וכן של כתבי־יד נוספים מסוגו, שיוכלו לשפוך אור רב יותר על תולדות היהודים במאות האחרונות של שלטון האסלאם.

40 ראה: שטיינשניידר (לעיל, הערה 8), עמ' 302.

41 ויינשטיין (לעיל, הערה 24) מניח את קיומה של כת יהודית-מוסלמית צופית בין אנוסי משהד; פרופ' ברנרד לויס הציע לחשוב על חוגי דנמה כמסגרת שבה נכתב כתבי־יד זה, אך הדבר מצריך לאחר מאוד את תיאורכו של כתב־היד ולחפש לו מוצא גיאוגרפי אחר מזה שציינו.

42 ראה, למשל: S.A. Weston (ed. and transl.), 'The Kitāb Masālik an-Nazar of Sa'd ibn Ḥasan of Alexandria', *JAOS* 24 (1903), pp. 312–383.

43 ראה גם: A.H. Cutler & C.E. Cutler, *The Jew as an Ally of the Muslim*, Notre Dame, Indiana 1986, pp. 245–246. דוגמאות לכך שתרוממים או תעתיקים של הברית החדשה והקוראן נעשו בידי אדם אחד מצויות גם במאמריהם של ויינשטיין (לעיל, הערה 24) והקר (לעיל, הערה 23).